Geçmişten günümüze tıp düşüncesinin ve tıp etkinliğinin evrimi

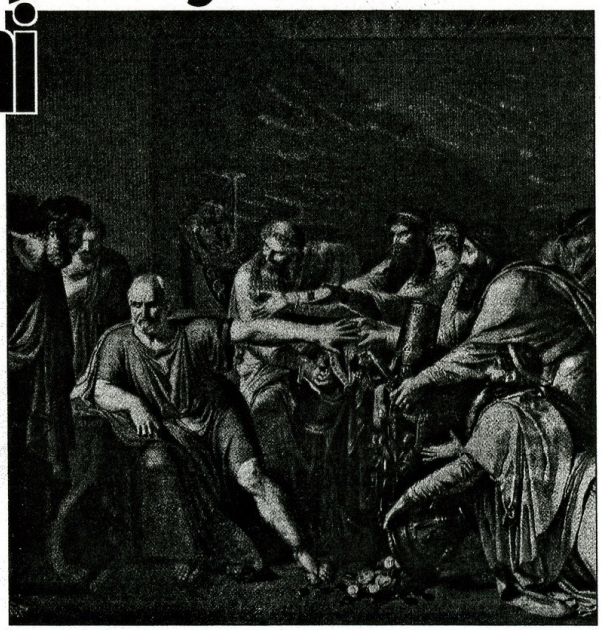

Öteki canlı varlıklar gibi insanın da evrim sahnesinde yerini almasıyla birlikte ortaya çıkan "hastalık" olgusu, aynı zamanda onunla başa çıkma yollarının da aranmasına neden olmuştur. Hastalığı önleme, iyileştirme ve yaşam süresini uzatma yolundaki doğal eğilimler ve bu yolda sürdürülen bilinçli çabalar, amacı sağlığın korunmasının ve düzeltilmesinin kavramsal temeli olan "tıp düşüncesini" doğurmuştur.

Doç. Dr. Nüket Örnek Büken
Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi
Deontoloji-Tıp Etiği ve Tarihi AD
buken@hacettepe.edu.tr

Yaşamın öteki alanlarında olduğu gibi hastalık ve sağlık konularında da insan düşüncesi evrimsel-tarihsel bir gelişim çizgisi izlemiş ve bunun işe yuruk yansımaları tıp etkinliğinde gözlenmiştir. Bilimsel-deneysel yöntemin uygulandığı "çağdaş bilimsel-deneysel tıp" dönemine gelene kadar, tıp etkinliğinde birbirinden farklı gelişim basamaklarının bulunduğunu görüyoruz.

- Büyüsel (mistik) tıp dönemi,
- Ussal (rasyonel) tıp dönemi (Hipokrat tıbbı),
- Çağdaş bilimsel- deneysel tıp dönemi.

Büyüsel Tıp Dönemi

Birçok dinin çekirdeğini oluşturan ve yazısız kültürlerin çoğunda temel toplumsal bir rol oynayan büyü, dünyanın her yerinde ve bütün dönemlerde rastlanan sosyo-kültürel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinin yanı sıra bilim ve tekniğin de büyüden doğduğunu ileri sürenler ve büyüye "bilimden önceki bilim" diyenler de vardır. Oysa bunlar, söz konusu insan topluluklarında bugünkü toplumlardaki bilimin tarihsel-işlevsel karşılığıdır.

Büyüsel düşünceye göre hastalıkların nedeni doğaüstü güçlerdir ve insanın cezalandırılması amacını taşır. Benzer biçimde, çok tanrılı ve tek tanrılı dinlerde de, tanrıların insanları cezalandırması sonucu hastalığın ortaya çıktığı öne sürülür.

Örneğin **akıl hastalıkları, baş ağrıları, sara nöbetleri vücuda giren kötü ruhlara, cin ya da şeytana bağlanır.** İyileştirme yöntemleri cin-şeytan ya da kötü güçlerin vücuttan uzaklaştırılmasına dayanır. Neolitik döneme ilişkin kafatası delmelerinin (trepanasyonların) bu patogenetik anlayışı destekler nitelikte olduğu kanısı yaygındır.

Bilim öncesi (büyüsel, mistik) tıp anlayışından bilimsel tıp anlayışına geçiş hastalık kavramının kendine özgü evrimine bakıldığında değişen tanımlar göz önüne alınarak da yanıtlanabilir. Gerçekten de önceleri hastalık, bu kavramın ahlak alanında sınırlanan bütün alışılmış anlamlarıyla, bir "kötülük" olarak düşünülüyordu.

Böylece hastalık bazen kişisel bazen de ortaklaşa bir kusurun cezalandırılması olarak düşünülüyordu ve bu yüzden kusurun kefaretinin ödenmesi, hastalıktan kurtulmanın ya da onu bireyden, topluluktan uzak tutmanın tek yolu olarak görülüyordu. Çeşitli dinsel törenler bu amaçla benimsenen en yaygın toplumsal uygulamalardı.

Ussal ("Rasyonel") Tıp Dönemi

Eski Ege uygarlığında İÖ. 7. ve İÖ. 6. yüzyıllar, öncülüğünü İyonya'lı felsefeci ve matematikçilerin yaptığı, büyük kültürel dönüşümlerin başlangıç dönemidir. İ.Ö. 5. yüzyıl ise bu dönüşümün kökleştiği, yeni düşünce ve bilgi üretiminin sürdüğü bir "altın çağ" olarak da tanımlanan düşünürler, bilim ve felsefenin yanında matematik ve tıpla da uğraşmışlardır.

Ünlü matematikçi Pitagoras'ın okulunda yetişenler tarafından ortaya atılan düşünceler, Empedokles ve atomcu felsefecilerin geliştirdiği kuramlar tıp alanını da etkilemiştir. **İlk tıp merkezi sayılan Kroton Okulu'ndan Alkmaion'un ortaya attığı kuram, dönemin en etkili tıp kuramıdır.** Öncekilerden farklı olarak, sağlığı vücuttaki güçler dengesinin oluşturduğu savını ileri sürer. Bu dengeyi oluşturan birimlerden birindeki bir bozukluk, hastalığı ortaya çıkarmaktadır.

Demokritos tarafından kurulan atomcu felsefe okulu bütün doğanın açıklanmasını atomlara ve atomların hareketine bağlamış; ruh ve tanrıların ölümsüzlüğünü yadsımıştır. Materyalizmin ilk savunucusu sayılan Demokritos'un felsefe yöntemi, deneysel yöntemin de bir başlangıcı olarak nitelendirilebilir. Yüzyıllar sonra Francis Bacon'un, Demokritos'u bilim açısından Aristo'dan üstün sayması buna bağlanabilir.

Dönemin iki büyük tıp okulu olan Kos ve Kinidos farklı tıp anlayışlarına sahip, rakip okullardı. Kinidos okulunda temel olan "hastalık" kavramıydı. Bu okulun etkinlikleri arasında; hastalıkları belirtilerine göre sınıflandırmak, bazı özel hastalıkları tanımlamak ve semptomatik tedavi uygulamak sayılabilir. Kos'lu hekimler ise ön plana hastalığın prognozunu almışlardır. Onlar için hastalık değil, hasta önemliydi. En parlak temsilcisinin adından dolayı "Hipokrat Tıp Okulu" olarak da bilinen Kos Okulu'nda geliştirilen yöntem, yüzyıllar boyu tıp etkinliğini etkilemiştir.

Hipokrat (İ.Ö. 460-375) rasyonel tıp döneminin öncüsü ve en tipik temsilcisidir. Hastalığa bilimsel yaklaşım, onun artık bir kusurun ya da ondan etkilenenlerin sorumluluğunun sonucu olan bir "kötülük" olarak anlaşılmadığı zaman başlar. Artık hastalık genel olarak herhangi bir iyi ya da kötü iradeden bağımsız kimi "nedenlerin" sonucudur. **Hipokrat'ın tıbba, büyüsel-dinsel açıklamalardan uzak akılcı yaklaşımı, etkileri bazı açılardan günümüze kadar gelen ve bu nedenle "Hipokrat geleneği" olarak tanımlanan anlayışın adıdır.** Tıp evriminde ussal ("rasyonel") hekimlik evresi, tıpla ilgili olguları doğal nedenlere bağlayarak açıklamaların yapıldığı dönemi oluşturur.

Ussal hekimlik aynı zamanda laik hekimliktir. Çünkü doğa olaylarını doğaüstü güçlerin, dinsel görüşlerin dışında tutarak açıklar. Hipokrat'ın çok iyi bir gözlemci olduğunu, yaptığı bazı klinik tanımlamalardan biliyoruz (Hipokrat yüzü, Hipokrat parmağı gibi). Ancak gözlemleri ve buna dayanarak yaptığı açıklamalar kuramsal düzeyde kalmıştır. Kuramını deney aşamasından geçirmemiş ve hatta deneyin tehlikeli olduğunu söyleyerek öğretisinin doğruluğunu göstermeye yoluna gitmemiştir. **Bugünkü anlamda ussal tıp düşüncesinin çağlar boyu etkinliğini sürdürmesinde önemli bir etken, Hipokrat tıp anlayışının, daha sonra Aristo felsefesi tarafından büyük ölçüde desteklenmiş olmasıdır.** Aristo felsefesinin ve yöntem anlayışının tıpta dogmatik okulun ortaya çıkmasıdır. Hipokrat'ın düşüncelerinin ve tıp bilgisinin bir mantık sistematiği içinde ele alınması gerektiğini, yeni kuramların ortaya atılması için gözlem ve araştırmanın zorunlu olduğunu öne süren bu okul, Hipokrat tıbbından yeni bir anatomi ve fizyoloji anlayışına geçişin başlangıcı olmuştur. Bu yeni anlayışta İskenderiye Okulu'nun (İ.Ö. 320) büyük katkısı göz ardı edilemez. Dinsel baskının söz konusu olmadığı bu dönemde, Herophilos ve Erasistratos'un insan vücudunu tanımaya yönelik postmortem anatomi araştırmaları ve hayvan deneyleri, hem anatomi ve hem de fizyoloji bilgilerinin artmasına yol açmıştır. Deneysel tıbba giden yolda bu ilk çalışmalar, günümüzdeki bilimsel-deneysel tıp anlayışının kökenlerini oluşturmuştur.

Çağdaş Bilimsel-Deneysel Tıp Dönemi

Avrupa'da 16. yüzyılda İtalya'da başlayan, Reform ve Yeniden Doğuş' la (Rönesans'la) süren Aydınlanma evresi, düşünce yaşamında eskisinden farklı bir insan merkezli anlayışın gündeme getirildiği bir dönem olmuştur. Başlangıçta Katolik Kilisesine karşı dinsel bir ayaklanma niteliğinde olan Reform hareketi, yeni bir toplumsal sınıfın, burjuvazinin doğmasına neden olmuştur.

"Dünyayı ve insanı keşfetme" olarak nitelendirilen Yeniden Doğuş ya da Rönesans, dinin ve skolastik felsefenin yerini bilimsel araştırma ve teknik gelişimin aldığı bir dönemin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Tıpta Vesalius tarafından gözleme dayalı modern anatominin kurulması, Servetus tarafından akciğerlerin dolaşımdaki rolünün keşfedilmesi, kimya alanındaki çalışmaların fizyolojiye katkıları ve fizyolojide deneysel çalışmaların geliştirilmesi bu dönemin başarılarıdır.

17. yüzyılda tıp alanında sağlanan gelişmeler, bilimin öteki alanlardaki başarılarından bağımsız değildir. Bu yüzyılda, tıp öğretimi yalnız kuramsal dersler halinde olmaktan kurtularak, klinik öğretimine başlanır. Anatomi ve fizyoloji gibi, tıbbın iki büyük alanı 17. yüzyılın sonuyla 18. yüzyılda serbestçe ilerler. Büyük kan dolaşımını (Harvey), kılcal dolaşımın (Malpighie), lenfatik sistemin (Swammerden) keşfi; mekanik fizyolojiye yönelik çalışmaların başlatılması, sistemli klinik öğretimin yaygınlaştırılması, otopsi ve anatomo-patoloji çalışmaları önemli gelişmelerdir (Yeni bulunan elektriğin ise tıpta, özellikle felçli hastalarda bilinçsiz kullanımı geniş yanıklara yol açarak, büyük sorunlara neden olmuştur).

19. yüzyılı, önceki yüzyıllardan ayıran en büyük değişiklik bilim ve sanayi ilişkisinde kendini gösterir. Önceki üç yüzyıl boyunca birbirine destek veren ve birbirini etkileyen, ancak kendi içindeki dinamiklere büyük ölçüde bağlı kalan bu iki alan özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak adeta iç içe geçmiştir. Bu yüzyılda tıp düşüncesini biçimlendiren en önemli gelişmelerden biri "mikrop kuramı"nın ortaya atılmasıdır. Pasteur ile birlikte Koch ve Lister gibi bilim adamlarının çalışmaları sonucu geliştirilen bu kuramla, mikroplar ve hastalıklara yol açtığı öne sürülüyordu.

Kuram doğrultusunda pastörizasyon ve aşıların bulunması (Pasteur), hastalığa yol açan mikrobun belirlenmesine yönelik ilkelerin saptanması (Koch) ve kuramın cerrahiye uygulanmasıyla antisepsi yöntemlerinin geliştirilmesi (Lister) tanı ve tedavide önemli atılımların gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu nedenle **19. yüzyıl ikinci yarısının "bakteriyolojik dönem" olarak tanımlanması boşuna değildir.**

19. yüzyıl tıp düşüncesinde etkili olan bu kuramların geliştirilmesinin temelinde kuşkusuz bilim anlayışının ve yönteminin büyük yeri vardır. Tıpta bilimsel-deneysel yöntemin önemini ortaya koyan, onun ilkelerini belirleyen ve kuramsal yapısını oluşturan kişi ise Claude Bernard'dır. Bernard'ın bilimsel yöntemi açıkladığı yapıtlarından en iyi bilineni, en ünlüsü olan "Deneysel Tıp Çalışmasına Giriş" onun zamanında yayınlanmıştı.

"Deneysel tıbbın ilkeleri" ise yüzyılımızın ortalarında yayınlanmıştır. Bernard'ın baş sayfaya alınmış şu sözleri, bulduğu ilkelerin önemini öz olarak anlatır: "Deneysel tıbbın ilkeleri, tüm deneysel bilimin ilkeleridir"! Claude Bernard tıpta ve canlılık bilimlerinde deneysel yöntem üzerine düşüncelerini topladığı "Tıpta Tecrübe Usulünün Tetkikine Giriş" isimli yapıtında; yaşam bilimlerini "ışıklarla parlayan çok güzel bir salon"a benzetir, ancak "oraya varmak için uzun ve pek çirkin bir mutfaktan geçmek gerekir" der. Tıbbın evrimi içinde deneyin hep var olduğunu şu sözlerle dile getirir:

"Hekimlik asırlardan beri yürüyüşü sırasında, devamlı olarak iş görmeye zorunlu olduğundan empirizm alanında görgüyle sayılamayacak kadar çok denemelere girişmiş ve bunlardan yararlı bilgiler elde etmiştir. Dayanıklı olmadıkları için birbiri ardından kaybolan türlü türlü sistemler hekimlikte birer iz bırakmış ve hekimliği altüst etmiş olmakla birlikte, hekimlik araştırmalar yapmaktan geri kalmamıştır. Zamanımızda fizik ve kimya bilimlerinin gelişmeleri sayesinde yaşam olaylarının gerek normal gerek hastalık durumunda incelenmesi hayret verecek ilerlemeler meydana getirmiştir. Hekimlik gelişmesi sırasında sistemler tabakasından yavaş yavaş çıkarak gittikçe daha çok tahlil şeklini almakta, böylece deneysel bilimler için ortak olan derin araştırma yöntemine derece derece girmektedir. Claude Bernard'ın deneysel yöntemin kurucusu olarak anılmasının nedeni, yöntemi kuramsal açıdan temellendirmedir. Tıpta teknolojinin ağırlıklı olarak kullanılmaya başlaması, bu alanda ulaşılan bilginin de hızla artmasına yol açmıştır. Mikroskobun bulunması, X ışınlarıyla radyoaktivitenin bulunması sonucu tanısal yöntemlerin geliştirilmesi, anestezi ve cerrahideki teknik yenilikler tanı ve tedavi olanaklarının her geçen gün genişlemesine neden olmuştur. Bu yüzyılda tıp mesleği önce 18. yüzyılın teori ve sistemlerinden kendini kurtardı ve sonra klinik gözleme hızla dönüş yaptı. Otopsi masalarındaki yoğun ve yaygın çalışmalar eksiklerin tamamlanmasını sağladılar. 19. yüzyılın klinik gözlemi, artık Hipokrat'tan Sydenham ve Boerhaave'ye kadar birçok klinikçi tarafından uygulaması yapılan edilgin bir sanat değildi. Bu yüzyılın gözlemi, yeni ve canlı fiziksel tanı yöntemleriyle etkin incelemeye geçti. Ayrıca bu devrin klinik gözlemi, artık açıklanmamış belirtilerle değil, otopsi masasında bulunan lezyonların ışığında düşünülen belirtilerle ilgiliydi.

20. yüzyıl, tıpta kazanılan başarıların bolluğu açısından kuşkusuz öteki dönemlerden çok daha ileridir. Antibiyotiklerin ve aşıların bulunması, enfeksiyonların etkin kontrolü açısından önemlidir. Bunda kuşkusuz koruyucu sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi düşüncesinin de katkısı olmuştur. Kronik hastalıkların izlemi konusunda yeni yaklaşımların ortaya atılması, vitaminlerin ve hormonların keşfedilmesi, patogenez kuramlarının ince yapı düzeyinde deneylerle ve bilimsel çalışmalarla desteklenmesi, uzmanlaşmanın yol açtığı derinlemesine bilgi birikiminin sağladığı olanaklar da bunlar arasında sayılabilir.

21. yüzyıla geldiğimizde ise artık nanotıptan, kök hücre araştırmalarından, insan klonlanmasından söz eder duruma geldik. Acaba bu ilerlemelere bakılarak, araştırma özgürlüğünün sürekli ve mutlak olması gerektiği sonucuna varılabilir mi? Bilimsel çaba, kendisini, çok belirgin amaçları bulunmayan ampirik çalışmalardan ayıran çok keskin kurallar tarafından yönlendirilir; eğer araştırmalar insana ve bilime hizmet etmek istiyorlarsa, insanların yararına ve insanlara gereken önem verilerek yapılmalıdır; bu da hemen, deneğe duyulan saygıyı gündeme getirir. İnsan sağlığını düzeltmek ve hayati fonksiyonlar konusundaki bilgileri artırmak için, tıp alanına yeni disiplinlerin sokulmasıyla ve bilimin, daha önce ayrı olan dallarının birleştirilmesiyle, deneğin bütünlüğü tehdit edilmekte midir? Doktorlar bu soruları kendilerine ilk kez 19. yüzyılda sormaya başlamışlar;